

II. VYMEZENÍ ZÁKLADNÍCH POJMŮ

Předpokladem úspěšné práce v kterékoli oblasti je správné východisko. Tím je samozřejmě marxistický světový názor. Kromě toho je však třeba ujasnit si i základní pojmy, s nimiž bude v práci operováno, a ohraničit pole zkoumání. Tento samozřejmý požadavek nebývá často při práci splněn. Znalost základních pojmů i vymezení pracovního pole se často sice předpokládá, ale když se ponoříme hlouběji do práce, narážíme na mnohé nedomyšlené problémy zásadní povahy a musíme se znova vracet k východisku práce, přezkušovat její axiomata a své východisko opravovat. Do jisté míry se s tímto problémem potýkáme při každé vědecké práci, ale přece jen je třeba omezit tyto potíže na nejmenší míru. A to je možné jen tehdy, jestliže si před započatím práce důkladně promyslíme výchozí pozice.

Pro studium starší literatury je po té stránce důležité především ujasnit si rozlohu jejího pole. To znamená vymežit si její pojem jednak časově (tj. určit hranici mezi literaturou starší a novou), jednak jazykově (tj. určit, do jaké míry do ní máme pojímat díla napsaná pro kulturní potřeby našich předků jinými jazyky než česky). Obě tyto otázky jsou často zdrojem nejasností, a proto je nutno k nim zaujmout stanovisko. Z jejich neujasněnosti totiž snadno vyplývají chyby v koncepci literárních dějin starší doby, v metodě výkladů i v hodnocení literárních faktů.

1. Časové vymezení pojmu „starší literatura“

Obsah pojmu „starší literatura“ se stále mění ve spojitosti s tím, jak se vzdalujeme od minulosti. Dobrovský v prvním vydání svých dějin tento pojem vlastně nezná, později však (od druhého vydání dějin Dobrovského přes Šafaříka až k dnešku) můžeme pozorovat, jak se pojem vytváří a jak se hranice mezi starší a novou literaturou stále posouvá. Dnes se ustálila na počátcích obrození, ale jistě to není pojetí konečné; je samozřejmé, že se souběžně s rozvojem živé literatury předěl stále bude posouvat, neboť starší produkce nutně odumírá a bude odumírat.

Dnešní pojetí má odůvodnění v tom, že i široké čtenářské vrstvy cítí v spisova-

telích našeho obrození součást živé literatury, kdežto např. Komenský má již na sobě stigma čehosi dnešku vzdáleného. Tento pocit je však do jisté míry našemu čtenářstvu uměle naočkován školou i ediční praxí. Naše literární věda i ediční praxe se stará více o poznávání literatury po obrození než o studium literatury před obrozením, a tak se bezděky vytváří dojem, jako by byl mezi literaturou starší a novou ostrý předěl, jakýsi řez, jako by šlo vlastně o dvě ostře od sebe oddělené literatury, živou a mrtvou. Přerývka mezi starší a novou literaturou však bývá nespřímně zveličována. Pokud se nám zdá, že v 18. století česká slovesná kultura odumřela a že se za obrození začala vytvářet „nová literatura“ ⁴od samého začátku znova a bez souvislosti s literární tvorbou starší, je to pohled nespřímný. Nejenže byla těsná souvislost mezi literárním snažením na počátku obrození a starší tvorbou lidovou a pololidovou, ale i jinak se přelévala starší literatura do literatury obrozené a hrála v ní dokonce nejednou pokrokovou úlohu.

V době, kdy nastupovalo obrození, byla situace česky psaného písemnictví velmi neutěšená. Čeština nebyla již dávno nástrojem vědeckého rozvoje, odcizily se jí vyšší vrstvy, a tak přestala být i nástrojem náročnějšího písemnictví zábavného. Spisovný jazyk byl omezen na propagační a náboženskou literaturu určenou prostému lidu a šířící reakční ideologii v zájmu vládnoucích vrstev. V souvislosti s tím ubývalo tištěné produkce, takže se zdálo, že je české písemnictví na vymření. Při tomto omezení rozsahu i obsahu české knižní produkce se přerušovala kontinuita literárního života a ztrácelo se povědomí jednotného kultivovaného spisovného jazyka. Do tisků pronikaly v stále větší míře nářeční prvky a tak se zdálo, že je literární kontinuita, jakož i tradice vypěstovaného literárního jazyka, úplně přetržena. Od sedmdesátých let však nastal nový vzestup souběžně s tím, jak se vytvářela nová česká buržoazie a jak se formoval novodobý český národ — nastal začátek procesu označovaného zpravidla jako národní obrození. V tomto procesu nabyla zvláštního významu literatura, neboť mohla přispívat k formování novodobého národa tím, že její pěstování napomáhalo k vytváření kulturní a jazykové pospolitosti, která patří k podstatným znakům novodobého národa.

Na první pohled by se mohlo zdát, že musela nastat mezi literaturou předcházejících období a literaturou obrozenou ostrá přerývka už proto, že literatura předobrození a obrození sloužily diametrálně odlišným ideologiím. To by však bylo hledisko velmi povrchní. Nehledě k tomu, že kontinuita slovesné tvorby byla udržována slovesností ústní a díly písmáků (užívám pro ně termínu „rukopisná literatura“), starší pokroková literatura byla stále v povědomí, neboť některá její díla se uchovala přes všechno pronásledování a jiná byla tradována v opisech. Proto také mohla starší literatura svým způsobem přispět i k rozvoji nové literární tvorby, již obrozené.

Proces formování novodobého národa probíhal v boji s přežitky feudalismu. K tomuto boji přispívala svým způsobem i starší literatura, neboť pomáhala svými pokrokovými díly nesoucími revoluční tradici ideově připravovat revoluční výbuch

roku 1848. Stará literatura oživovala zejména revoluční tradice husitské, které se snažili po Bílé hoře držitelé moci vyplenit, a přispívala k nacionalizování tvořící se buržoazie posilující její sebevědomí tím, že jí stavěla před oči slavnou minulost. Ale i literatura čistě zábavná, ideologicky nevyhraněná, plnila jistou pokrokovou úlohu, neboť pomáhala upevňovat nově se vytvářející kulturu spisovného jazyka.

Tak mohla svou pokrokovou funkci plnit starší literatura v podstatě dvojitým způsobem: jednak tím, že byla znovu aktualizována stávajíc se součástí nového literárního života obrozeneckého (i když v novém společenském a kulturním kontextu), jednak tím, že si jí všímali teoretikové, čerpali z ní poučení pro přítomnost a posilovali sebevědomí současníků poukazem na vysoké hodnoty vytvořené v starší literární tvorbě.

Prvně byla ožívována především literární díla poskytující publiku zábavnou četbu (*Mandevillův cestopis*),¹⁾ a tak získávající pro česky psanou literaturu širokou čtenářskou obec. Hlavní význam pro literární proces mělo přitom ožívování památek, které se mohly aktualizovat a tím ideologicky přímo podpiřat obrozenecké snahy. Tuto funkci plnila zvláště *Dalimilova kronika*,²⁾ jejíž vlastenectví znova zapalovalo, nebo *Moskevská kronika*,³⁾ která posilovala slovanské uvědomění, jež bylo jednou z ideologických opor tvořící se buržoazie. Zvláštní význam mělo nové vydávání knížek lidového čtení a uvádění lidové a pololidové tvorby do písemnictví. Tak byla např. vkomponována blanická pověst do lidové knížky o *Zdeňkovi ze Zásmutku*.⁴⁾ Z vydavatelů této lidové četby nejvíce proslul Václav Matěj K r a m e r i u s, a jestliže býval nazýván „Veslavínem českého obrození“, byl tím správně vystižen jeho význam pro naši literární kulturu na sklonku 18. století.

Vedle aktualizování starší literatury pozorujeme i ožívování starší literární tradice v nové tvorbě. Znova se dostává do popředí zájmu — po zrušení duchovní cenzury a vydání tolerančního patentu, jímž bylo dovoleno evangelické náboženství vedle státního náboženství katolického — husitství, jak ukazuje např. *Óda na Jana Žižku* od Ant. Jar. P u c h m a j e r a.⁵⁾ Názorovou změnu dokumentuje zde nejvíce to, že Puchmajer byl katolický kněz. Kromě toho se s oblibou pěstovala tematika vlastenecká, v níž se zdůrazňovaly demokratické prvky. Nejznámějším dokladem je

¹⁾ Mandevillův cestopis vydal na počátku obrození V. M. Kramerius jako *Jana Mandevilly ... Cesta po světě, 1796*. Kromě toho Kramerius vydal *Letopisy trojanské* (1790 a znovu od jeho dědiců 1812), *Ezopovy básně* (= bajky, 1791), *Příběhy... Vratislava z Mitrovic v tureckém zajetí* (1807), které vydal dříve F. M. Pelc l (1777), a jiné spisy.

²⁾ Dalimilovu kroniku vydal na počátku obrození Fr. F. Procházk a s titulem *Kronika boleslavská o poslušnosti knížat a králů českých a slavných národu českého činech* r. 1786. Byla to součást široce založeného plánu na soustavné vydávání starých spisů, které by nahradily nedostatek soudobé produkce. Tento plán byl však uskutečněn jenom zčásti. Procházka vydal mimo jiné ještě kroniku Pulhavovu, Prefátův cestopis a Českovy Příkladné řeči.

³⁾ Moskevskou kroniku vydal rovněž Procházka (r. 1786 pod titulem *Veřtah z kroniky moskevské*). Vydání je důležité editorovou předmluvou horující o velikosti Slovanstva.

⁴⁾ Knížka vyšla „Krameriusovým nákladem“ r. 1799 s titulem *Zdeňk z Zásmutku s svými tovaryši aneb rytíři v Blánickém vrchu zavření. Staročeská rozprávka*.

⁵⁾ Óda byla poprvé vytištěna v Puchmajerově almanachu *Nové básně*, sv. 4, 1802, str. 60—66.

divadelní hra Ant. Jos. Z í m y *Oldřich a Božena*,⁶⁾ zpracovávající starou pověst o sňatku knížete Oldřicha s prostou českou selskou ženou. Z pramenů lidové tvorby čerpali pak ve svých básních klasikové, především Čelakovský, Erben a Havlíček, a na lidovou prózu navázala B. Němcová.

Vědecký zájem o starší českou literaturu probouzí prvně Josef D o b r o v s k ý. Poznává její bohatství, a to i na výzkumných cestách po knihovnách švédských (kam se dostalo mnoho vzácných knih z českých zemí za třicetileté války jako válečná kořist) a ruských, a píše první vědecké dějiny české literatury, sáhající od nejstarších dob až do současnosti.⁷⁾ Tím posiloval sebevědomí tvořícího se nově českého národa. K tomu cíli směřovaly i jeho práce slavistické, které kladly tvůrčí se buržoazii před oči velikost Slovanstva. Dobrovský také přispěl podstatně svými mluvnickými pracemi k utvoření normy spisovného jazyka opírající se o literaturu předbělohorské doby. Jeho dědictví pak rozvíjel na širší, již celoslovanské základně Pavel Jos. Š a f a ř í k.

Jinak využíval starší literatury k podpoře obrozenského procesu Václav H a n k a, který znovu vydával některé památky, při čemž už usiloval nejen o to, aby vpluly do soudobé literatury, ale snažil se je vydávat k potřebám vědeckým.⁸⁾ Jím se začíná vlastně ediční činnost k filologickým a literárněhistorickým účelům. Hanka také přispíval k poznání a plodnému napodobení lidové tvorby, a to nejen české, ale i slovanské, a šířil zájem o Slovanstvo. Tím se jeho činnost připínala k slavistické práci Dobrovského a spolu s ní vytvářela půdu, z níž vyrostl Jan Kollár a Fr. L. Čelakovský.

Tak jak si silící buržoazie vytvářela v obrození novou literární produkci, stále náročnější, starší literatura, která v počátcích obrození byla znovu uváděna do oběhu, začínala ztrácet schopnost být aktualizována a pociťovala se jako něco přežitého. Výmluvně o tom svědčí soudobá literární historie.

D o b r o v s k ý ve své *Geschichte der Böhmischen Sprache und Literatur* z r.

⁶⁾ Vydána byla r. 1789.

⁷⁾ Myšlenkou na napsání dějin české literatury se Dobrovský obíral již od poloviny osmdesátých let. Podkladem se stala stat *Geschichte der böhmischen Sprache* (Neuere Abhandlungen der k. Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, 1791, str. 311—364). První zpracování vyšlo r. 1792 jako *Geschichte der Böhmischen Sprache und Literatur*, druhé vydání — dovedené však jen do r. 1526 — jako *Geschichte der Böhmischen Sprache und ältern Literatur* r. 1818. Toto vydání je zcela přepracováno a rozsah původního zpracování z r. 1792 je v něm asi ztrojnásoben. — Souhrnně vydal všechna tři zpracování Benjamin J e d l i č k a r. 1936 (Josef Dobrovský, Dějiny české řeči a literatury). Jedlička vydal též *Geschichte* z r. 1792 v českém překladu (Josef Dobrovský, Dějiny české řeči a literatury, 1951). — O vztahu Dobrovského k starší české literatuře srov. Jos. H r a b á k, *Jos. Dobrovský a kulturní dědictví* (Studie ze starší české literatury, 1956, str. 203—225). O významu Dobrovského *Geschichte* z hlediska potřeb obrozenské literatury srov. Felix V o d i č k a, *Úloha Josefa Dobrovského při vzniku obrozenské literatury* (Cesty a cíle obrozenské literatury, 1958, str. 61—125), str. 95n., a akademické *Dějiny české literatury II*, 1960, str. 99—120.

⁸⁾ Tuto funkci měla plnit H a n k o v a sbírka *Starobylá skládanie*. Celkem vyšlo šest svazčků v letech 1817—1823 a Hanka zde vydal např. hlavní části Hradeckého rukopisu (Legendu o sv. Prokopu a satiry), Svatovítského rukopisu, zlomek Alexandreidy, Tristrama, Tkadlečka, část Neuberského rukopisu aj.

1792 nedělí ještě naši literaturu na starší a novou, vidí souvislý vývoj, který periodizuje na šest období. Ve vydání z roku 1818 se staví k problémům poněkud jinak, jak je vidět již z nadpisu *Geschichte der Böhmischen Sprache und ältern Literatur*. Starší literaturu zde vymezuje rokem 1526. To znamená, že tvorba po této době — tj. tvorba počínajíc renesancí — je mu tvorbou novější, a tedy ještě živou. Renesance byla pro něho součástí přítomnosti — zcela v duchu doby, kdy starší literární produkce suplovala nedostatek produkce nové a byla proto nově uváděna do oběhu a kdy se norma novočeského spisovného jazyka opírala o normu češtiny humanistické.

Jinak se však k otázce stavěl Š a f a ř í k. V jeho názorech promlouvají myšlenky mladší vrstvy české buržoazie, která již dosáhla na literárním poli jistých úspěchů a cítí proto ostřeji předěl mezi literaturou starší a současnou. Ve *stati pro Ersch-Gruberovu encyklopedii*, napsané roku 1823, přidává k šesti obdobím vytyčeným Dobrovským období sedmé, které vymezuje jako dobu „von der Vertreibung der Nichtkatolischen bis auf unsre Zeiten“.⁹⁾ Tím, že vymezil současnou literaturu jako zvláštní období (Dobrovský v *Geschichte* z r. 1818 podržuje starší periodizaci na šest období), ocenil soudobé literární snažení a ukázal na jeho vývojové možnosti. Ve své *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, která byla napsána později než stať pro encyklopedii, ale tiskem vyšla dříve (1826), staví se k periodizaci poněkud jinak. Podržuje v podstatě periody vytyčené Dobrovským, ale nově je seskupuje do tří období, a tím zahajuje trichotomické dělení vývoje naší literatury, které se pak udrželo až do nové doby. Toto dělení odlišuje vlastně „starou“ dobu (podle Šafaříka do r. 1410) od doby „střední“ (do r. 1620) jako něco již mrtvého, při čemž vlastně sugeruje, že střední doba tvořící přechod k literatuře „nové“ obsahuje ještě prvky schopné života. (Šafařík sám však termínů „stará“ a „střední“ doba neužíval, to provedla až historiografie po něm.) Na Šafaříkově pojetí je pro nás nejzajímavější z hlediska vztahu k současnosti to, že třetí období mu začíná rokem 1620, tj. že spojuje literaturu od Bílé hory až do současnosti v jeden celek. Tím vlastně posunuje proti Dobrovskému hranici starší literatury asi o sto let dále. Protože tuto dlouhou periodu člení na dvě období, mezi nimiž hledá hranici v roku nastoupení Josefa II., vytyčuje jako zvláštní periodu literaturu obrozenskou; její začátek klade asi do stejné doby jako historiografie dnešní.

V uvedené periodizaci se odrazily kulturní potřeby poloviny dvacátých let. Další fázi v našem literárním rozvoji obrozenské doby tvoří čtyřicátá léta. Je příznačné, že Šafařík v této době svou periodizaci znova modifikoval v *Slovanském národopise* (1842). Zde své starší členění vývoje upravil tím, že k třem obdobím vytyčeným v *Geschichte* připojil jako rovnocenné období čtvrté, „věk počínajícího znovuzrození“ Šafařík tedy znova posunul hranici mezi starší a novou literaturou,

⁹⁾ Tuto encyklopedii vydávali v Lipsku profesori J. S. Ersch a J. G. Gruber. Šafaříkova stať vyšla r. 1829 v 20. svazku (heslo *Czechische oder böhmische Sprache und Literatur in Böhmen und Ungern*) a zabírá téměř 16 sloupců.

a to asi tak, jak se drží až do nynějška. Je to výraz smyslu pro kulturní potřeby své doby. Šafařík zde reagoval na kulturní situaci, v níž se nové české písemnictví dopracovalo již tak výrazných úspěchů, že mohlo odložit vlastně celou předobrozenou tvorbu jako přežitek.¹⁰⁾

Z toho, co jsem uvedl, je tuším zřetelně vidět vývoj pojmu „starší literatura“: její hranice se stále posouvají. V tomto vývoji se nepochybně bude pokračovat. Pak se patrně bude jevit hranice mezi obrozením a dobou předcházející méně ostře než dnes a budou se zase více tlačit do popředí ty prvky, které literaturu „starší“ (podle dnešního slova smyslu) a „novou“ spojovaly. Tím bude také lépe zachycen průběh literárního procesu.

2. Jazykové vymezení starší české literatury

Moderní literatury se vymezují zpravidla jazykově, např. německou literaturou míníme soubor textů vytvořených německy, do oblasti české literatury zahrnujeme slovesné výtvořky složené česky atd.¹¹⁾ V starších dobách byl však vztah národních literatur k národním jazykům složitější. Po celou starší dobu nebylo užití národního jazyka rozhodující pro pocit, že slovesné dílo přísluší do oblasti národní vzdělanosti. Podstatné bylo určení díla, jeho zaměření ke kulturním potřebám určitého etnického celku nebo určitého celku politického. Pokud dílo sloužilo potřebám domácího kulturního prostředí (nezapomínejme na to, že literatura dlouho nebyla majetkem celé národní pospolitosti, nýbrž jen úzké „horní“ vrstvy) a všímalo si otázkou, na nichž bylo toto prostředí interesováno, bylo pocíťováno jako součást národní vzdělanosti. Muselo však být složeno v jazyku, kterého se pro kulturní potřeby v daném prostředí obecně užívalo. U nás to byla v 9.—11. století staroslovenština a od 10. století až na práh obrození latina, která ovšem ustupovala češtině.

Zvláštní postavení měla po té stránce na naši půdě němčina. Je nepochybně, že národní kultuře sloužila na počátku obrození, kdy jí užíval např. Dobrovský. Problémem je však to, jak máme hodnotit německou tvorbu, která sloužila části našich feudálů ve středověku.¹²⁾ Domnívám se, že tuto tvorbu nelze položit do stejné roviny jako soudobou tvorbu latinskou, neboť se nedá soudit, že by se němčina užívalo

¹⁰⁾ Šafaříkovy práce o starší české literatuře probírám podrobně ve studii *Pavel Josef Šafařík a starší česká literatura* (ve sborníku „Pavel Josef Šafařík“, Litteraria 4, Bratislava 1961, str. 150—182).

¹¹⁾ Výjimkou je např. část literatury irské. — K slovanským literaturám srov. Emil Georгиеv, *Grigor Párličev v istorijata na bǎlgarskoto vazražđane i na bǎlgarskata literatura*. Časopis „Septemvri“ 1960, sešit 7.

¹²⁾ Na tuto otázku naráží např. prof. R. Fischer v referátě o *Výboru z české literatury od počátků po dobu Husovu*, Zeitschrift für Slawistik 4, 1959, str. 766—768. Píše zde na str. 767: „Jedenfalls waren deutsche Schriften in Böhmen durch Jahrhunderte weitaus mehr Leuten verständlich als lateinische, mit denen die ‚Laien‘ kaum etwas anfangen konnten. Dennoch werden die deutschen Denkmäler Böhmens nicht als tschechische, sondern nur als böhmische Literatur, d. h. als Literatur des Landes Böhmen betrachtet. Ist mit den lateinischen Denkmälern, die von weniger Leuten gelesen wurden, lediglich der Autoren wegen anders zu verfahren?“

pro kulturní potřeby feudálů tak obecně, jak obecně se užívalo pro potřeby duchovních latiny. Němčina byla pocíťována jako jazyk cizí v pravém slova smyslu, a tomu u latiny nebylo.¹³⁾ Latina byla jazykem „nadrárodním“, kdežto němčina byla jazykem sousedů a domácích kolonistů. A obdobně jako s latinou bylo tomu i se staroslověnštinou, která však měla potenciálně širší pole působnosti, protože byla aspoň zčásti srozumitelná všem našim předkům bez rozdílu vzdělání.

Na počátku obrození se změnila situace vzhledem k latině na jedné straně a vzhledem k němčině na straně druhé. Souběžně s tím, jak byla vytlačována latina z veřejného života, němčina přejímala v určitém období vlastně touž funkci, kterou měla ve středověku latina. Proto byla po určité dobu jazykem knižní vzdělanosti českých vzdělanců. Toto období však bylo jen zcela krátké.

Starší literární historie si výše naznačené pojetí neuvědomovala a zužovala oblast naší starší literatury jen na díla psaná česky. Pochopitelné je to u Dobrovského, který psal dějiny literatury ve spojení s dějinami jazyka, i u Šafaříka, který na jeho pojetí navazoval. Toto pojetí však přešlo i do pozdějších literárních dějin a až do nejnovější doby se literatura psaná jinými jazyky než českým krčila jen v ústraní. Průlom do tohoto pojetí učinil teprve — po monografických studiích Jana Vilikovského¹⁴⁾ — ve svých skriptech Antonín Škarka¹⁵⁾ a po něm akademický Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu (1957)¹⁶⁾ a první svazek akademických Dějin české literatury (1959).¹⁷⁾

Příčina zdánlivě paradoxního jevu, že do národní literatury náležela v starší době i některá díla psaná cizím jazykem, spočívala v tehdejších sociálních zakotvení knižní vzdělanosti. Na počátku literárního vývoje — v době raného feudalismu — sloužilo písemnictví výlučně duchovenstvu (a skrze ně vládnoucí feudální třídě) a vzdělanci řešili ve své literární tvorbě jen ty otázky, které se týkaly jejich vrstvy. Laici až na nepatrné výjimky neuměli číst a psát. Nebyli však proto (jak by se mohlo zdát dnešním očím) bez slovesné kultury, neboť participovali na slovesnosti ústní. Tu však oddělovala od písemnictví sloužícího duchovenstvu přehrada jazyka, zejména od 11. století, kdy vymizelo písemnictví užívající jazyka staroslověnského srozumitelného celé národní pospolitosti.

Ústní slovesnost byla hlavně doménou lidu. K tomu je však třeba dodat, že ne-

¹³⁾ Podrobněji jsem toto hledisko vyložil v diskusním článku *Betrachtungen zur Bedeutung des lateinischen und deutschen Schrifttums für die literarische Entwicklung des tschechischen Mittelalters* (Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, 1961, E 6, str. 213–218), kde zaujímám stanovisko k výše (pozn. 12) citovanému referátu prof. Fischera a kromě toho k mínění o středohornoněmeckém kulturním proudu ve středověkých Čechách, formulovanému Hansem Holmem Bielfeldtem v referátu o vydání nově objevených zlomků nejstarších legend (*Klementinské zlomky nejstarších českých legend*, Zeitschrift für Slavistik 5, 1960, str. 300–302).

¹⁴⁾ Např. *Latinská poesie žákovská v Čechách*, Bratislava 1932, a řada statí pojatých do posmrtného souboru *Písemnictví českého středověku*, 1948; srov. též Antonín Škarka, *Nové kapitoly ze staré české hymnologie*, Sborník filologický 12, 1940–46, str. 37–114.

¹⁵⁾ *Nástin dějin české slovesnosti v obdobích před rozkladem feudalismu*. I. díl 1953, druhé doplněné vydání 1955.

¹⁶⁾ Redigoval Bohuslav Havránek a Josef Hrabák.

¹⁷⁾ Zpracoval kolektiv pod vedením a redakcí Josefa Hrabáka.

znalost písma nevyučovala jistou účast lidu na písemnictví. Byla to však jen účast nepřímá, protože lid neznalý písma vnímal písemnictví jen prostřednictvím kněžstva, které tradovalo jazykem lidu srozumitelným některé texty složené a zapsané latinsky, např. legendy nebo kázání. Na druhé straně však pronikaly i některé útvary lidové ústní slovesnosti do latinského písemnictví, např. pověsti do legend a kronik. Přesto však písemnictví ve svých začátcích odráželo jen zájmy vládnoucí třídy, a tak se vyhraňoval protiklad slovesné kultury vládnoucí třídy a lidu jako protiklad písemnictví (staroslověnského a latinského) a ústní slovesnosti lidové.

Část ústně tradované slovesnosti sloužila i zábavě světských feudálů. Jejimi nositeli byli řemeslní jokolátoři. Ve srovnání s ústní slovesností odrážející myšlení lidu nemohla však tato tvorba tvořit více než nepatrný zlomek, přesto však v ústně tradované slovesnosti sloužící světským feudálům byly zárodky progresivního vývoje po té stránce, že tato část ústní produkce směřovala k odstranění monopolu kněžstva na literární kulturu. Monopol duchovenstva na knižní vzdělanost se začal lámat tehdy, když si začala oblibovat literaturu šlechta v důsledku změny životního stylu, kterou přinášel vyzrálý feudalismus. Tak nastal v 13. století proces laicizace literatury, a ten ve svých dalších fázích vedl k její postupné demokratizaci, neboť po šlechtě se začala zajímat o literaturu i vrstva vzdělanců spjatých s měšťanstvem a od ní se zájem šířil dále. Přitom se pochopitelně začal v literárním životě uplatňovat i český jazyk. Proces počestování pak dosáhl rozhodného kroku za husitství, kdy čeština opanovala celou rozlohu spisovného jazyka. Tím znamenalo husitství rozhodný přelom v literárním životě. Latinská literární tvorba vytvářená pro vzdělance českého kulturního prostředí sice nepřestala existovat, ale vlastní těžiště literárního života se přesunulo do tvorby užívající češtiny.

Jak se začal uplatňovat v literárním životě laický živel, měnilo se i začlenění literatury do společnosti. Stávala se majetkem stále širší pospolitosti a v souvislosti s tím se měnilo i její poslání. Přestala být mluvčím zájmů jediné vrstvy a mohly se v ní uplatňovat protichůdné tendence, stávala se často výrazem myšlení a cítění nositelů protikladných společenských sil. Předpokladem k tomu byla však změna způsobu vnímání literárního díla. Zatímco ve středověku byla zdrcující většina publika odkázána na vnímání poslechem, od poloviny 15. století se začal ztrácet převážně ústní ráz literární tvorby. Stále větší část publika se učila vnímat literární dílo tichým „čtením pro sebe“, jako je vnímáme normálně dnes. Jakmile se vytvořila významná část publika čtoucího „pro sebe“, začal se literární život přibližovat literárnímu životu dnešnímu. Tak jak se šířila znalost písma mezi stále širšími vrstvami, přibývalo také jim určené literární produkce, a ta již byla výlučně česká.¹⁸⁾

¹⁸⁾ O zvláštlostech literárního života ve středověku srov. Ant. Škarka, *Literatura bez autorů a bez generací*, LF 72, 1948, str. 171—176; Jan Vilík, *Kazatelství a počátky české prózy* (v souboru *Písemnictví českého středověku*, 1948, str. 109—119); t ý ž, *Literatura bez spisovatelů?* (tam., str. 13—25); t ý ž, *Poznámky o slohu a hodnocení staročeské poesie* (tam., str. 201—219); Oldřich Králík, *O existenci literárního díla v starší době*, Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci, Jazyk a literatura 5, 1959, str. 41—55.

Žásadní obrat v tomto vývoji přineslo husitství, které na čas učinilo široké vrstvy hegemonelem celého kulturního života. Po utlumení revolučního hnutí nastala sice vláda reakce, ale kulturní výdobytky husitství již nebylo možno odstranit. Svědectvím zvýšeného zájmu o literaturu bylo rychlé rozšíření knihtisku. S jeho rozvojem se vytvářel literární život blízký již dnešnímu a stále důrazněji se uplatňovala v literárním životě čeština. Část literární produkce sice stále užívala latiny, v 16. století jí dokonce přibývalo (protože latina byla stále hlavním jazykem vyššího vzdělání, a tak s rostoucí vzdělaností měšťanstva rostla i latinská tvorba sloužící inteligenci z jeho řad), rozhodující místo v literárním procesu však měla čeština, i když u latinské tvorby nebyl dosud pocit něčeho cizího, jaký se vyvinul v 19. století.

Vztah latinské tvorby k národní kultuře v období po husitském revolučním hnutí se vytvářel jinak, než tomu bylo ve středověku. Hlavní představitelkou národní vzdělanosti se nyní stávala sice literatura psaná česky, ale přesto se nedá dosud latinsky psaná literatura škrtnout z literárního procesu. O tom bude podrobněji pojednáno dále na str. 70–76. Ještě více půdy nabývala latina v době pobělohorské, ale proti období humanistickému zabírala v národní kultuře podružné místo, protože nyní už nebyla její nositelkou společenská vrstva udávající ráz vývoji národní vzdělanosti.

3. Vztah starší české literatury k starší literatuře slovenské

Ta skutečnost, že pro zařazení díla do národní literatury nebyl v starší době směrodatný jeho jazyk, může však mít i opačné důsledky než zařazení části latinské nebo staroslověnské tvorby do dějin naší národní vzdělanosti. Může totiž nastat i opačný případ, že díla složená národním jazykem mohou patřit do kulturní sféry jiného etnického celku. To platí např. pro německá díla Dobrovského nebo Palackého, která nenáleží do oblasti literatury německé, nýbrž české. Z hlediska starší české literatury tak vyvstává otázka, kudy vést demarkační čáru mezi starší literaturou českou a starší literaturou slovenskou. Jak známo, kulturním jazykem na Slovensku byla dlouho čeština. Je tedy třeba zjistit a teoreticky odůvodnit, kdy a kudy vést hranici mezi starší literaturou českou a starší literaturou slovenskou užívající jako spisovného jazyka češtiny.

Je nepochybné, že zde nemůžeme stát jen na stanovisku jazykovém. Pak bychom museli slovenskou literaturu datovat teprve vznikem spisovné slovenštiny. Také však nemůžeme stát jen na stanovisku původu autora. — Uvedu analogii z české literatury. Kdybychom stáli při jejím výkladu jen na jazykovém stanovisku, pak bychom museli z jejích dějin škrtnat takové jevy, jako byl Kosmas, Balbín, ba i Dobrovský. Na druhé straně však nelze ani český původ autora brát paušálně. Z hlediska národní příslušnosti autora tento problém osvětluje např. Zikmund Hrubý z Jelení (Gelemius, † 1554); českého čtenáře jistě bude zajímat, že tento učencem českého původu proslul v cizině, ale přesto nelze přehlížet ten fakt, že se nijak nezapojoval do české národní kultury, nýbrž že splynul s kulturním prostředím cizím. To by se mohlo říci do jisté míry i o Komenském, který mnohá svá díla vydal v cizině a latinsky, ale tam je situace jiná: Komenský byl stále pocíťován

jako součást naší kultury, neboť i ta jeho díla, která nemohla nepřízní osudu vyjít na domácí půdě, působila na české kulturní prostředí i z emigrace a dlouho po autorově smrti.

Tak by se pro starší slovenskou literaturu hodilo vymezení asi takové, že je do ní třeba zařadit všechnu tvorbu, která se začleňovala do slovenské národní kultury. To je definice, která může *mutatis mutandis* platit pro každou starší literaturu. Zde však vyvstává otázka, jak vymezit v starší době slovenskou národní kulturu, resp. jak ji oddělit od národní kultury české. Z hlediska zájmu dnešního slovenského vzdělance to znamená zkoumat kulturní život v oblasti, kterou dnes obývá slovenský národ. Ze stanoviska dnešní literatury je to zcela pochopitelné, ale je třeba si položit otázku, zda v minulosti objektivně tvořila literární tvorba obdobnou celistvost, jakou tvoří literatura dnešní.

Pro dnešní literaturu je příznačné, že je *de facto* jako celek přístupná každému příslušníku národní pospolitosti. Nechci tím říci, že ji každý příslušník této pospolitosti opravdu celou zná, ale jde o to, že každý má možnost kterékoliv její dílo číst, tj. celá literatura je jeho potenciálním majetkem. Jak tomu však bylo v starších dobách? Otázku zde nemohu probírat v celém rozsahu, a proto se omezím jen na období vyzrálého feudalismu a všimnu si poměrů, jak se utvářely v literatuře české. Zde je nepochybné, že literatura byla jako celek včleněna do společnosti podstatně jinak, než je tomu dnes. Texty se šířily dlouho jen poslechem a lze těžko určit, jak veliký měly akční rádius. I kdybychom předpokládali, že zasahovaly širokou rozlohu, nesmíme zapomínat na to, že zájemce o literaturu neměl tak lehký přístup k literárním dílům, jako je tomu dnes. Z toho by ovšem vyplývalo, že v době vyzrálého feudalismu netvořila česká literatura strukturu přístupnou všem příslušníkům národní pospolitosti, tj. že nešlo o strukturu, která by byla opravdu majetkem celé pospolitosti. I kdybychom se postavili jenom na stanovisko příslušníků feudální třídy a jejich souběžníků z řad tehdejšího vzdělanstva, tedy na stanovisko té části národní pospolitosti, které z největší části literární památky sloužily, nelze takovou strukturu předpokládat, protože vnímání literárního díla bylo vázáno z největší části na příležitostný poslech. Literární život také nebyl zcentralizován. Proto volíme pro středověk (a platí to ještě dlouho po vynalezení knihtisku) v podstatě kompromisní řešení a na místo faktické přístupnosti dosazujeme potenciálnost. Proto se ptáme, která z děl psaných cizími jazyky *mohla být* přístupná vzdělané části národní pospolitosti a sloužit jejím zájmům; pokud jde o díla složená v jazyku srozumitelném lidu, zahrnujeme je do celku národní literatury všechna, protože pro svou jazykovou srozumitelnost mohla aspoň potenciálně být vnímána celou národní pospolitostí, i když v podstatě sloužila jen té její části, která ji kulturně reprezentovala. Je to řešení do jisté míry analogické s lidovou ústní slovesností, do jejíhož celku zahrnujeme i takové útvary, které sotva byly v oběhu na celém území.

Domnívám se, že podobně by se mělo postupovat i při starší literatuře slovenské.

Jistě by bylo lákavé zahrnout z textů skládaných jazykem srozumitelným lidu (tedy v starší době česky) do slovenské literatury jen to, co bylo (nebo o čem se dá předpokládat, že bylo) v oběhu na Slovensku, domnívám se však, že by takovéto oddělování starší literatury slovenské od starší literatury české bylo umělé a násilné. Kdybychom totiž prováděli geografické rozrůžňování důsledně, pak by se nám i celistvost české literatury v starší době musela drobit. V době, kdy nebylo kulturního centra v dnešním slova smyslu, nebyl ani v českých zemích literární život zcentralizován a nevyvíjel se ve všech zeměpisných oblastech stejně.¹⁹⁾ Jestliže Slováci užívali spisovného jazyka společného s Čechy — ať už to byla staroslovenština, nebo později čeština — je třeba pokládat celou starší literaturu za společný majetek Čechů a Slováků prostě proto, že jazykově byl celý její rozsah přístupný stejně českému jako slovenskému zájemci. Zvláště v době vyvrážděného feudalismu, kdy konzumentem feudální literatury byla dlouho jen úzká vrstva šlechty, je možné, že některá díla vzniklá v české oblasti byla pro svou jazykovou srozumitelnost příležitostně vnímána i Slováky.

Proto by se neměl dělat ostrý předěl mezi starší literaturou českou a starší literaturou slovenskou. Pokud se dělá, je to dáno sice praktickými potřebami a je to nutno respektovat,²⁰⁾ ale nevyplývá to z objektivních literárněhistorických hledisek. Myslím, že zde jsme v obdobné situaci jako dějepisci literatury francouzské, která přesahuje hranice Francie a zahrnuje do sebe i francouzskou tvorbu v Belgii a ve Švýcarsku. I francouzská literatura tvoří strukturu potenciálně přístupnou ve své celistvosti všem lidem, kteří čtou francouzsky, i když z hlediska praktického je samozřejmé, že se např. belgická literární historie soustředí na studium oné větve, která slouží bezprostředně belgickému publiku. Z hlediska přístupnosti (a tedy z hlediska celistvosti) však je třeba pokládat francouzsky psanou literaturu ve Francii, Švýcarsku a Belgii za jednu strukturu.

Podobně je tomu i se starší literaturou českou a slovenskou. Bylo by pochybené, kdyby se vymezovala slovenská literatura jen jazykově. Ale stejnou chybou by bylo, kdyby se — v době, kdy slovenské publikum nedělalo ještě samo rovnítko mezi tvorbou slovenskou a tvorbou psanou slovensky — omezovala slovenská literatura jenom na díla, která vznikala na Slovensku a sloužila výlučně slovenské oblasti. Tím by se rozsah starší slovenské literatury zbytečně zužoval.

Zůstává ovšem úkolem zjistit, jak se postupně vytvářela zvláštní struktura litera-

¹⁹⁾ O tom jsem psal ve studii *Úvahy o úloze starší české literatury při vytváření kulturní pospolitosti národa* (Studie ze starší české literatury, 1956, str. 80—92). Pro dobu mezi Bílou horou a obrozením se těmito otázkami zabývá Karel Palas, *K otázce regionalismu v české literatuře 17. a 18. století* (ve sborníku Franku Wollmanovi k sedmdesátinám, 1958, str. 413—422) a zevrubně v dosud nepublikované kandidátské disertaci *Konvergentní a divergentní tendence v české literatuře 17. a 18. století*, obhájené na filosofické fakultě v Brně 1960.

²⁰⁾ Mám na mysli zpracování dějin starší slovenské literatury v kolektivním díle Ján Mišianik - Jozef Minárik - Milena Michalčová - Andrej Melicherčík, *Dejiny staršej slovenskej literatúry*, 1958. K tomu srov. mou úvahu *Z problémů starší slovenské literatury*, Sborník prací filosofické fakulty brněnské university 8, 1958, D 6, str. 83—85.

tury sloužící výlučně slovenské oblasti a jak docházelo ke kulturnímu osamostatnění této oblasti. Netroufám si tento proces načrtnout. Pro starší dobu — asi do rozšíření knihtisku — bude sotva řešitelný. Jakýmsi vodítkem mohou být dochované knihovny, ale pokud nemáme záruku, že reflektují skutečně stav starší doby (knižní fondy mohly být doplněny později atp.), neříká nám analýza knihoven mnoho.²¹⁾ Více mohou povědět seznamy knih v závětech a inventářích. V každém případě však dlouhá existence češtiny jako spisovného jazyka na Slovensku nemůže být přehlížena. Ještě v obrození se zúčastňují Slováci např. Puchmajerových almanachů, a to by poukazovalo k tomu, že se ještě cítila kulturní pospolitost s českou oblastí.

•

²¹⁾ K tomu srov. Miroslav Flodr, *Středověké seznamy rukopisů jako historický pramen*, ČMM 77, 1958, str. 1—28. Flodr připravil též studii o českých knihovnách doby feudální, kde se zabývá obecně problematikou, literaturou předmětu, prameny i metodikou. Studie dosud nebyla publikována.